Delft University of Technology

Document Version
Final published version

Licence
Dutch Copyright Act (Article 25fa)

Citation (APA)
Oorschot, L. M. (2025). "Die einheitliche Blockfront" in Den Haag. *Rode Haring*, (13), 44-63.

Important note
To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright
In case the licence states “Dutch Copyright Act (Article 25fa)”, this publication was made available Green Open Access via the TU Delft Institutional Repository pursuant to Dutch Copyright Act (Article 25fa, the Taverne amendment). This provision does not affect copyright ownership.
Unless copyright is transferred by contract or statute, it remains with the copyright holder.

Sharing and reuse
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy
Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

This work is downloaded from Delft University of Technology.

Pluvierstraat (Duindorp), gezien vanaf de hoek met de Schiermonnikoogsestraat naar het Tesselplein; op de voorgrond een kapperszaak, 1926. Foto E.M. van Ojen, DSenV [Haags Gemeentearchief].

LEO OORSCHOT

'Nicht das Einzelhaus, sondern die Rhythmische Reihung der Häuser innerhalb eines Blocks, die architektonische einheitliche Blockfront bildet das Raumelement für die Stadtbaukunst der Gegenwart.'[1]

'Die einheitliche Blockfront' in Den Haag

In de periode 1913 tot 1939 nam de gemeente Den Haag het initiatief om woningen te bouwen voor mensen die zich geen woningwetwoning konden veroorloven. Deze woningbouwprojecten vertonen belangrijke stedenbouwkundige en architectonische kwaliteiten die naadloos samenvallen met het idealistische programma van sociaaldemocratische volkshuisvesters: dubbele bouwblokken waarbij sterk het accent lag op 'die einheitliche Blockfront' en woonpleinen die bewoners het gevoel gaven dat ze deel waren van een collectiviteit. Deze gemeentelijke bouwblokken zetten ook de toon voor de vele projecten van woningbouwverenigingen en particulieren met vergelijkbare plannen.

De aanleiding voor de gemeente Den Haag om zelf woningen te laten bouwen, was vierledig: de ontluisterende woonomstandigheden van Scheveningse vissers en de vele onbewoonbaarverklaringen; de toestroom van vele ongeschoolde plattelandsbewoners met een laag inkomen die in de stad op zoek waren naar een betere toekomst en druk legden op de woonvoorzieningen; de sloop van woningen ten behoeve van verkeersdoorbraken; en de stagnerende bouwproductie.[2] Deze problemen waren rond de Eerste Wereldoorlog urgent. De nieuw te bouwen gemeentewoningen kwamen in de buurt van Scheveningen-Haven en het Laakkwartier langs de Trekweg.

Voor lokale politici van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) was de woningnood een speerpunt. De verarmde vissers, de 'oerbevolking van Scheveningen' zoals het latere liberale raadslid Eltjo van

1. Walter Curt Behrendt, *Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Städtebau*, Berlin 1911, 82.

2. P. Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage 1914–1939. Vijf en twintig jaar overheidsbemoeiing met de volkshuisvesting*, Alphen aan den Rijn 1939.

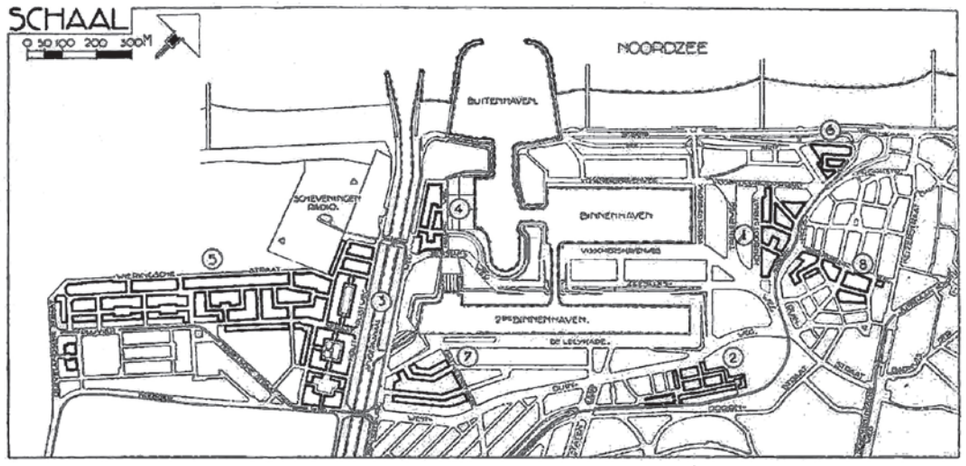

Gemeentewoningen in Scheveningen [uit: Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage*, 56]: 1. Woningcomplex Kolenwagenslag (270 woningen) 2. Semi-permanente woningen Westduinweg (160 woningen) aanlsuitend 34 woningen voor ouden van dagen 3. Woningcomplex Afvoerkanaal-West (766 woningen) 4. Semi-permanente woningen Afvoerkanaal-Oost (132 woningen 5. Duindorp (1384 woningen) 6. Complex Magneetstraat (115 woningen) 7. Complex Vescchershaven (262 woningen) 8. In aanbouw zijnde woningen in het saneringsplan (181 woningen).

Beresteyn ze omschreef, kregen in dat kader zelfs individuele huursteun en hulp van de gemeente ten einde de Scheveningse gemeenschap in stand te houden in nieuwe wijken rond de haven en de saneringsgebieden in het oude dorp. De gemeente greep de gelegenheid ook aan om de bewoners van deze wijken door de inrichting van modelwoningen in esthetisch opzicht op te voeden en hen mee te voeren in de moderniteit.[3]

Al deze gemeentewoningen zijn voornamelijk ontworpen en uitgevoerd door de architecten Willem Greve jr., Geert Albers en later Antoon Pet. Deze architecten deden naast het werk voor de gemeente ook eigen projecten. Pet ontwierp bijvoorbeeld de fraaie gevels in Nieuwe Haagse School-stijl aan de Goeverneurlaan in het Laakkwartier, wellicht ook de schetsplannen voor de Vondelstraat in het Zeeheldenkwartier en rond het Lorentzplein in Spoorwijk. Albers werkte voor de Woningbouwvereniging Die Haghe aan woningbouwprojecten. Greve zelf was de uitvinder van korrelbeton, waarmee tal van bouwprojecten in het interbellum en wederopbouw zijn gerealiseerd. Bij de gemeente had Greve de leiding en waren Albers en Pet de twee architecten die zich daadwerkelijk met de projecten bezighielden. Daarnaast was er een team van tekenaars en bouwkundigen die de praktische uitvoering verzorgden.

VIER FASEN

Grofweg is de bouw van de Haagse gemeentewoningen op te delen in vier periodes. In 1914 was binnen de Dienst van Gemeentewerken de Dienst voor de Volkshuisvesting opgericht. Door architect Adam Schadee (1832–1937) werd gewerkt aan Kolenwagenslag I en II (buiten Scheveningen dorp aan de westzijde achter de trambaan), en door Jacobus Gort jr. (1875–1950) aan het eerste deel van Duindorp langs het Afvoerkanaal-West met bouwblok Zeezwaluwhof. Schadee was in

Semipermanente woningen Scholstraat (Westduinweg), tussen de Pietermanstraaqt (rechts) en de Wijtingsstraat, 1938. Foto DSenV [Haags Gemeentearchief].

1891 aangesteld bij Gemeentewerken en zou daar tot zijn pensioen in 1927 als afdelingschef bouwkunde blijven werken. Gort was in de jaren 1909 tot 1916 als architect betrokken bij tal van projecten. Voor het ontwerp en de uitvoering van de gemeentelijke woningbouw werd in september 1914 Willem Greve jr. (1880–1956) aangetrokken als architect.

Naast Greve nam Gemeentewerken in 1916 vervolgens woningbouwarchitect Geert Albers (1888–1952) in dienst die tot 1921 aan een veelheid van projecten zou werken, zoals de woonbuurten in Duindorp langs het Afvoerkanaal-West met de bouwblokken Meeuwenhof en Pluvierhof; de semipermanente woonbuurten langs de Westduinweg (met Scholstraat, Schelvisstraat en Bokkingstraat) tussen het Scheveningen en Duindorp; Afvoerkanaal-Oost in de haven (Boei- en Steigerstraat, het eiland Vloek, het latere Norfolkterrein); in het Laakkwartier langs de Laakweg op twee locaties (Tak van Poortvlietstraat en Molenslootstraat); en de woonwijk Trekweg (later Molenwijk en Noordpolderbuurt genoemd), die door haar bouwhoogte het meest stedelijke karakter kreeg.[4]

In de periode na juli 1918 werd de Dienst der Gemeentewerken gereorganiseerd en opgesplitst in drie diensten: Dienst der Gemeentewerken, Dienst der Gemeenteplantsoenen, en Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (DSenV) met nieuwbenoemde directeur Pieter Bakker Schut en zijn adjunct, de stedenbouwer Henk Suyver. De dienst van Bakker

3. Sjoerd van Faassen, '"Beter, ruimer, mooier, gelukkiger". Modelwoningen tijdens het interbellum in twee Haagse arbeiderswijken', in Sjoerd van Faassen, Carola Hein & Phoebus Panigyrakis (red.), *Dutch connections. Essays on international relationships in architectural history in honour of Herman van Bergeijk*, Delft 2020, 105-127.

4. H.P. Berlage et al., *Arbeiderswoningen in Nederland. Vijftig met rijkssteun, onder leiding van architecten uitgevoerde plannen met de financieele gegevens*, Rotterdam 1921.

Binnenterrein tussen Bokkingstraat (links) en Scholstraat (Westduinweg), ca. 1918. Foto J.G. Happel, DSen V [Haags Gemeentearchief].

Schut hield zich bezig met stedelijke voorzieningen en woningbouw, en omvatte onder meer de Woningdienst, Bouw- en Woningtoezicht en het Grondbedrijf. Greve zou de chef worden bij de Woningdienst en kreeg dat jaar Antoon Pet (1885–1945) erbij als gemeentearchitect. Daarna vond in de jaren 1919 tot 1930 door Greve en Pet de uitleg van de woonwijken Spoorwijk en het tweede deel van Duindorp plaats tussen de Wieringsestraat en Pluvierstraat. Tussen 1919 en 1921 werkten Greve, Albers en Pet aan de gemeentelijke projecten.
In 1917 waren er 564 gemeentewoningen opgeleverd en in 1918 ruim 816, in 1919 495, 1920 664, 1921 841, 1922 999, 1923 732 en in 1924 nog maar 299 gemeentewoningen. De piekjaren voor gemeentewoningen waren de jaren 1921 tot en met 1923. De periode daarna zakte het terug tot er in 1929 en 1930 geen enkele woningwetwoning meer werd opgeleverd. De oorzaak van deze terugval was dat na 1920 de bouwproductie werd geliberaliseerd. Met een circulaire op 1 juni 1921 werd het financieringsstelsel gewijzigd en werden de steun aan de woningwetsector en huurprijsregulering stopgezet. Het verlenen van bouwvoorschotten door de overheid werd beëindigd en de exploitatiebijdragen werden tussen 1921 en 1923 stapsgewijs verlaagd. Om de exploitatie kostendekkend te maken moesten de huren worden verhoogd. Vooral een volgende ministeriële circulaire van 1 november 1922 veroorzaakte volgens Bakker Schuts overzicht van de overheidsbemoeiing met de volkshuisvesting in de periode 1914–39 een waterscheiding die een grote invloed had op de woningen in vooral Spoorwijk en Duindorp. De gemeente sprong nog bij met voorschotten, maar in 1926 werden er vrijwel geen woningwet- en gemeentewoningen meer gebouwd.
Pet was gedwongen zeer rationeel om te gaan met de beschikbare middelen. Hij zette de normalisatie, rationalisatie en standaardisatie van plattegronden en bouwdelen in de woningbouw flink door.[5] Om financiële redenen werd bij de laatste delen van Spoorwijk en bij Duindorp gekozen voor een plat dak waarbij meer woonruimte voor minder geld kon worden gerealiseerd. Normalisatie en standaardisatie bij gemeentewoningen werd verder doorgevoerd door de lagere bouwbudgetten (en lagere huren voor de doelgroep). Wat de woningwetwoningen betreft, kwam het door de verschillende woningbouwverenigingen, bestuurders en architecten met elk een eigen mening of beleid niet tot die mate van standaardisatie en normalisatie als bij de gemeentewoningen. Pet zou tot 1930 blijven werken bij de Woningdienst tot het moment dat de gemeentelijke woningbouw tot stilstand kwam, en werkte vervolgens tot 1954 bij de Dienst Gemeentewerken.
De periode na 1930 liet in de woonbuurten Visschershaven (tegenwoordig Menninckstraat, Koppelstokstraat e.o.) en Oud-Scheveningen een kleine opleving zien waarbij weer voorzichtig versierende elementen werden toegepast. Maar de beurskrach in 1929 leidde in Nederland tot een recessie die de stad Den Haag meesleepte in een economische crisis met grote werkloosheid. In deze naperiode ontwierp Greve enige tijd de woonbuurten en woningen alleen. De architectuur kreeg nu wel meer aansluiting bij de architectuur van de Nieuwe Haagse School en kreeg daardoor een ander karakter. Tussen 1931 en 1934 werden er nog wel gemeentewoningen gebouwd, maar geen gestage stroom, want bijvoorbeeld in 1935 en 1936 geen.

EEN HISTORISCH RAADSBESLUIT IN JULI 1914

In opdracht van de gemeente werd in 1914 door Bakker Schut het *Rapport betreffende verbetering der volkshuisvesting* opgesteld. Deze nota verschafte inzicht in de toestand van de Haagse woningen en bood een werkplan tot verbetering van de woningtoestand. In de gemeenteraad van 6 juli 1914 werd dit rapport besproken. Er was een tekort ontstaan aan betaalbare (arbeiders)woningen.[6] Tijdens de bespreking van Bakkers rapport deed gemeenteraadslid H.J. Romeijn, van de Commissie voor de Plaatselijke Wet en Eigendommen, tegen de wens van het college van B&W een veelomvattend en door zijn mederaadsleden aanvaard voorstel om gemeentewoningen te realiseren aan Kolenwagenslag, Afvoerkanaal (eerste deel Duindorp) en Trekweg, en dat hiervoor voorschotten van het Rijk aangevraagd zouden worden en zo nodig een bijdrage voor het afbetalen van de verschuldigde annuïteiten. Verder dat er arbeiderswoningen gebouwd moesten worden ter verbetering van de volkshuisvesting en dat er een voorstel moest worden ingediend voor het krijgen van een voorschot van het Rijk voor de aankoop en sloop of verbetering van woningen.

5. Leo Oorschot, *Het portiekwoongebouw, vlagschip van de Nederlandse welvaartsstaat*, Delft 2021, https://research.tudelft.nl/en/publications/het-portiekewoongebouw-vlagschip-van-de-nederlandse-welvaartsstaat (laatst geraadpleegd 2 september 2024).

6. P. Bakker Schut, 'Bouw en exploitatie der gemeentewoningen te 's Gravenhage', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw* (1929), 66-84 en 94-99.

Semipermanente woningen Molenslootstraat op de hoek van de Laakweg, ca. 1918. Foto J.G. Happel, DSenV [Haags Gemeentearchief].

Ook moest door onteigening, sloop en de bouw van nieuwe woningen de Joodse buurt bij de Gedempte Gracht en omgeving, en Pronkstraat en Weststraat in het oude deel van Scheveningen gesaneerd worden, moest er in onderdak voor onbehuisden worden voorzien, en moesten woningstatistieken worden bijgehouden en een Dienst voor de Volkshuisvesting worden ingesteld. Verder moest er een woningbeurs worden ingesteld.[7]
De burgemeester had moeite met een te grote uitbreiding van de gemeentelijke bemoeiing bij de woningbouw, hij zag daar een taak voor woningbouwverenigingen. Zijn wethouder voor Openbare Werken Jurriaan Kok steunde echter de raadsvoorstellen. Hiermee werd de hoofdlijn van de Haagse volkshuisvesting voor het interbellum vastgelegd. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwamen de plannen voorlopig stil te liggen. Materialen en grondstoffen konden niet meer worden geïmporteerd en bouwprijzen werden onbeheersbaar, vooral direct na de Eerste Wereldoorlog toen iedereen bouwmateriaal nodig had. Het stilvallen van de woningproductie en toestroom vluchtelingen leidde tot nog groter woningtekort en zette de lokale politiek verder onder druk.

GEMEENTEWONINGEN, CENTRAAL WONINGBEHEER EN HUURSTEUN

Een deel van de woningnood was het gevolg van de sanering van Oud-Scheveningen en delen van de Haagse binnenstad ten behoeve van verkeersdoorbraken en onbewoonbaarverklaringen. Doorstroming echter kwam niet op gang omdat vissersgezinnen een te laag inkomen hadden. De weekhuur voor eenkamerwoningen in de sloppen van Oud-Scheveningen was in 1931 f 2,50. De goedkoopste gemeentewoning was f 3,50; afhankelijk van de grootte was dat gemiddeld f 5. Verenigingswoningen waren voor de beter gesitueerde arbeiders. Wooninspectrices van de gemeente begeleidden de vissersgezinnen naar gemeentewoningen met een huursteun van f 1 van de gemeente en het rijk om de doorstroming op gang te brengen vanuit de saneringsgebieden van Scheveningen. Gemeente- en verenigingswoningen lagen elk in eigen woonbuurten, en gemeentewoningen waren eenvoudiger en kleiner.[8] Voor de exploitatie van gemeentewoningen was bij Kolenwagenslag in 1913 al een soort onderbaas. Dat bleek echter geen oplossing, vandaar dat vanaf 1914 de nieuwe Woningdienst de exploitatie overnam en vanaf 1 april 1922 een nieuwe stichting Centraal Woningbeheer. In het bestuur van de stichting zat onder anderen de wethouder en Bakker Schut, ook bewoners waren vertegenwoordigd.[9]

GEMEENTEWIJKEN ROND DE HAVENS

Voor ambtenaar Bakker Schut was het indertijd glashelder waar de gemeentewoningen moesten komen. Ten eerste in Scheveningen ten behoeve van de verarmde vissersbevolking. Vervolgens op plekken waar de grond al in handen was van de gemeente en/of waar de draagkracht van de bodem het toeliet om betaalbaar en zonder kostbare fundering te bouwen, op het zand dus. En tenslotte waar deze woningen het meest nodig waren, bij de zowel de zee- als de binnenhaven waar mensen zonder scholing vaak werk vonden.'[10]
Misschien was het wel een samenloop van omstandigheden dat juist in Scheveningen zoveel gemeentewoningen werden gebouwd: de sloppen waarin de vissersgemeenschap woonde, het grote saneringsproject van het dorp, de grond die al grotendeels in handen was van de gemeente, en de besparing op dure funderingskosten door goede ondergrond. Als de bodem te slap was door het veen moest een kostbaar zandpakket worden aangebracht en moest er worden ingewaterd. Bijvoorbeeld bij Trekweg, Laakweg en Spoorwijk. Bij Laakweg en Afvoerkanaal-Oost was de grond oorspronkelijk bestemd voor industrie, maar daar werden nu woonbuurten met semipermanente gemeentewoningen gebouwd. Alleen bij Trekweg maakte men gebruik van een dure paalfundering, daarom kon daar meer bouwmassa met drie bouwlagen en een forse dakkap voor slaapkamers gebouwd worden. Spoorwijk werd op staal gefundeerd en de bebouwing had daardoor maar een beperkte bouwmassa van een en twee bouwlagen met een kap. Alle semipermanente woningen werden op staal gefundeerd en hadden een hele lichte bouwmassa van één bouwlaag met dakkap. In Scheveningen werd op het duinzand op staal gefundeerd en kregen de huizen meer bouwmassa met drie bouwlagen of lager, met of zonder dakkap.

HET EERSTE EXPERIMENT: KOLENWAGENSLAG (1912-15)

De eerste gemeentewoningen werden gebouwd aan de Reepstraat en Hoogaarstraat in Scheveningen in het verlengde van de Kolenwagenslag. Vier bouwstroken met 65 bovenbenedenwoningen en een winkel in twee bouwlagen met een dakkap voor extra slaapruimtes. Schadee verzorgde het ontwerp. Op 11 januari 1912 werd Kolenwagenslag I gegund, maar Rijkssteun was er nog niet. Toen die er tenslotte wel kwam, werd tijdens de raadsvergadering van 6 juni 1914 besloten om meteen ook Kolenwagenslag II ter hand te nemen, met zes woonstroken en 81 bovenbenedenwoningen en winkels. Deze bouwstroom werd op 14 februari 1915 aanbesteed. Daarna zijn beide tegelijk uitgevoerd.
Het is niet helemaal duidelijk wie de architect was van Kolenwagenslag. Schadee voorzag de bouwtekeningen weliswaar van een paraaf, hetgeen doet vermoeden dat hij ze goedkeurde. Of Schadee als chef persoonlijk aan het plan werkte is onwaarschijnlijk, gezien het aantal projecten dat onderhanden was. Wellicht dat Gort onder leiding van Schadee projectarchitect was. Gemeentewerken hield zich

7. Haags Gemeente Archief, Archief 7004-01, Notulen van de Gemeenteraad van Den Haag. Opgehaald van Gemeente Archief 7004-01 Notulen van de Gemeenteraad van Den Haag: https://haagsgemeentearchief.nl.

8. P. Bakker Schut, 'De saneering van Oud-Scheveningen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw* (1938), 137-170, 170-178.

9. P. Hubregtse, 'Woningtoestanden te Scheveningen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting* (1920), 237-240.

10. Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, *'s-Gravenhage als woonstad 1927. Uitgegeven in opdracht van het gemeentebestuur*, Den Haag 1927, 18.

Hoogaarsstraat (Kolenweagenslag I) met gezicht in de Reepstraat, 1913. Foto A. Fréquin, DSenV [Haags Gemeentearchief].

normaal gesproken niet met woningen bezig. Schadee en Gort waren ook niet bepaald woningontwerpers. Maar de dienstwoningen bij de Gasfabriek (1905–7), de entree op het terrein van het Openbare Slachthuis uit 1908 en de rij eenvoudiger dienstwoningen aan de achterzijde van de Gasfabriek laten wel degelijk fraaie woningen zien in Hollandse Neorenaissance, voorzien van torentjes en gekleurde metselwerkbanden en natuursteen dorpels en vensterbanken.[11]
Kolenwagenslag I en II waren echter sobere baksteen woongebouwen met slechts sporadisch een fraai detail. Gevels met hier en daar metselwerkornamenten, natuursteen in het metselwerk, complexe dakkapvormen met dakkapellen met hout laten zien dat Schadee en Gort een andere achtergrond hadden dan woningontwerpers die het met minimale budgetten moesten stellen. Eind 1915 waren de woningen van de Kolenwagenslag I en II opgeleverd. In de periode 1919–21 werd nog Kolenwagenslag III gebouwd. Deze bovenbenedenwoningen zijn door Greve en Albers ontworpen en vormden architectonisch een eenheid met I en II.
In zijn *Plan tot Uitbreiding van 's Gravenhage* uit 1908 introduceerde Berlage in Nederland een geheel nieuw type stedelijk bouwblok: het dubbel bakstenen bouwblok.[12] Dat was een sobere architectuur waaruit alle individualiteit bij woningen was verdwenen. Later zou Berlage hierover betogen: 'En toch zijn [...] studiën als van Curt Behrendt over de "einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau" niet anders dan het uitvloeisel van het in den laatsten tijd zeer sterk gegroeid besef, dat aan de persoonlijke willekeur en dan nog van willekeur zonder eenige traditie en meestal van nuchter speculatieven aard, grenzen moeten worden gesteld.'[13]
Bij het ontwerp van 172 woningwetwoningen langs Afvoerkanaal-West (later Zeezwaluwhof genoemd) van Gort werd het dubbele bouwblok voor het eerst toegepast. De Haagse situatie was niet uniek: ook in bijvoorbeeld de Amsterdamse Spaarndammerbuurt en Transvaalbuurt en in Bloemenhof en Spangen in Rotterdam werden vergelijkbare (dubbele) blokken gebouwd.[14] Zeezwaluwhof werd in eerste instantie op 11 november 1915 aanbesteed. Vermoedelijk kwam men niet uit met de aannemer. Gesplitst in twee delen werd het op 22 december 1916 nog een keer aanbesteed. Wellicht dat Greve ook hierbij betrokken was. Ook de ontwerpen voor Trekweg zijn tussen 1915 en 1916 gemaakt door Greve en Albers.[15] Inmiddels waren de bouwkosten tot astronomische hoogte gestegen, waardoor Zeezwaluwhof lang stil kwam te liggen.

DE NOODWONINGEN VAN DE WESTDUINWEG (1916-22)

De genoemde erbarmelijke woontoestand van de Scheveningse vissers was de aanleiding om in 1916 noodwoningen te bouwen langs de Westduinweg. Op 10 februari 1916 kreeg Gemeentewerken de opdracht plannen te maken. Greve had het ontwerp op 22 februari al gereed. De gezondheidscommissie werd gepolst en op 3 april besloot de gemeenteraad tot de bouw, vervolgens gaven de Gedeputeerde Staten op 1 mei haar goedkeuring, en op 6 mei werd opdracht gegeven tot de bouw van zeven rijen met 74 noodwoningen. Begin augustus werden de woningen opgeleverd en eind augustus 1916 waren de bewoners erin getrokken. De architectuur was een breuk met het eerdere werk van Schadee en Gort met het fraaie metselwerk, hier en daar opgesierd met een ornament, torentje of afgekant met natuursteen. Deze noodwoningen waren in alle aspecten utilitair en op gezondheid gericht. Ondanks de simpelheid waren de bouwkosten met f 8,39 per m² toch nog hoger dan Kolenwagenslag I en II. De woningen mochten van de Woningwet vijf jaar worden gebruikt. Ze werden in 1922 afgebroken. Toch waren deze woningen een luxe vergeleken bij de schimmelige sloppen zonder toilet en water van Oud-Scheveningen met haar modderstegen. Er was een woonkamer van 15m² en twee of drie slaapkamers, en kinderen hoefden niet meer bij ouders in de bedstede. Ook waren er een keuken en toilet in de woning, en een gas- en waterleiding. Een noviteit was dat de buitenmuur een spouw had.
Elders werden er echter wel bedenkingen geformuleerd tegen deze vorm van bouwen. Bijvoorbeeld D.E. Wentink, inspecteur te Utrecht, had moeite met de barakken en noodwoningen die overal in Nederland werden gebouwd: 'In het bijzonder zoude ik er echter den nadruk op willen leggen dat massa-aanbouw van de confectiewoning alleen tot een bevredigend resultaat belooft te zullen leiden wanneer deze gesteld wordt in handen van bekwame architecten.'[16]
De architectuur van deze noodwoningen is minimaal te noemen. Schadee en Gort zullen hoofdschuddend langs de tekentafel van Greve hebben gelopen. Dat weerspiegelde de discussie in vakkringen over kwaliteit versus kwantiteit.[17]

11. Koos Havelaar & Marcel Teunissen, *Adam Schadee. Groote zoon van de stad. Stadsarchitect Den Haag 1891-1927*, Zutphen 2016, 80-87 respectievelijk 99-109.

12. Leo Oorschot, *Conflicten over Haagse Stadsbeelden. Van Willemspark tot Spuiforum*, Delft 2014.

13. H.P. Berlage, 'Stedenbouw', *De Beweging* 10 (1914) 3, 245.

14. Berlage, *Arbeiderswoningen in Nederland*, 1-3, 19-21, 25-27, 46-48, 52-57.

15. Berlage, *Arbeiderswoningen in Nederland*, 52-57.

16. Sociaal-Technische Vereeniging van democratische ingenieurs en architecten, *Noodwoningen. Een overzicht, bewerkt door ir. P. Bakker Schut*, Amsterdam 1918, 11.

17. H.P. Berlage, 'Over normalisatie in de uitvoering van den woningbouw', *De Beweging* 14 (1918) 6, 387-403.

WOONBUURTEN MET SEMIPERMANENTE WONINGEN (1917–20)

Ook bij een volgend project moest er door Greve en Albers zeer efficiënt worden omgegaan met de beschikbare materialen en grondstoffen om de woningen betaalbaar te houden. De voorkeur werd nu gegeven aan 'woningen van lichte constructie', semipermanente gezinswoningen met een levensduur tussen de 30 en 40 jaar. Na een raadsbesluit op 26 maart 1917 werden Greve en Aalbers aan het werk gezet om langs de Laakweg in vijf bouwstromen en op twee locaties in totaal 553 semipermanente woningen te ontwerpen en uit te voeren. Ze werden aanbesteed tussen 17 april 1917 en 8 maart 1918. Daarnaast werden op 25 mei 1917 150 semipermanente woningen langs de Westduinweg e.o. aanbesteed, die in één bouwstroom werden gebouwd. De bouwkosten waren inmiddels gestegen naar prijzen tussen de f 11,93 per m^2 per woning in het begin tot later f 16,11 en in Scheveningen f 12,68.
De semipermanente woningen waren er in twee typen grondgebonden gezinswoningen, het normaaltype (type E) en hoekwoningen (type F). Ook deze woningen kregen een spouwmuur, steens tussenmuur, keuken, toilet, elektriciteit-, gas- en waterleiding. De huizen werden tussen december 1917 en nazomer 1918 opgeleverd. Na dit succes werd er langs het Afvoerkanaal-Oost (het eiland Vloek, het latere Norfolkterrein) nog 132 semipermanente woningen gebouwd. Deze werden aanbesteed op 8 januari 1920, toen de bouwkosten inmiddels waren opgelopen tot f 20,09 per m^2 woning. Uiteindelijk was de kwaliteit van de semipermanente woningen zo goed dat de levensduur werd becijferd op 50 jaar. Pas in de jaren zeventig en tachtig zijn ze allemaal gesloopt. De architectuur was die van intieme arbeiderswijkjes met veel aandacht voor de openbare ruimte op binnenterreinen.
Deel van de semipermanente woningen langs de Laakweg was het Laakhof, eveneens een dubbel bouwblok met een intiem woonplein als hart. Net als alle bouwblokken kreeg ook hier de bouwmassa een mooie geleding en een fijne korreligheid mee zodat er variatie ontstond. Met de richting van de dakkappen werden verbijzonderingen aangebracht. Natuursteen werd niet gebruikt en bijzondere metselwerkdetails waren er niet. Toch waren de woonbuurtjes zeer geliefd bij bewoners.

Pluvierhof (Afvoerkanaal-West), gezien vanaf de Gruttostraat, 1925. Foto DSenV [Haags Gemeentearchief].

DE BOUWBLOKKEN VAN AFVOERKANAAL-WEST (1918–21)

Met de eerste bouwstromen langs de Trekweg en Laakweg in uitvoering, werden de bouwstromen in Duindorp Afvoerkanaal-West II, III en IV op respectievelijk 12 juli 1918, 13 maart 1919 en 17 november 1920 aanbesteed. Dat betrof de dubbele bouwblokken van de Meeuwenhof, Pluvierhof en de bouwstroken Grutto- en Zeearendstraat met bovenbenedenwoningen. De bouwkosten stonden op een hoogtepunt, respectievelijk f 21,32 en f 23,03 voor de dubbele bouwblokken en f 20,95 voor de bouwstroken. Dit hele eerste deel van Duindorp was aanmerkelijk minder stedelijk dan het plan Trekweg. De lage dubbele bouwblokken hadden iets dorps, maar nog lang niet zo dorps als de semipermanente gezinswoningen of Spoorwijk. Over dit soort arbeiderswoningen betoogde Berlage: 'Door dat gebeuren vond dus het kunstzinnige arbeidershuis, als afzonderlijke woning in tuinstad en tuinstadwijk, als woningblok in de stad zelf, reeds zijn verwerkelijking.'[18]
De eerste bouwstroom Zeezwaluwhof van architect Gort had iets frivools met vooruitspringende gevels en een verhoogde dakkap waardoor de bouwmassa enigszins werd gebroken. Op het binnenterrein was er een licht gebogen straatwand. Ook in de binnenhoeken waren er torenachtige bouwmassa's. Meeuwenhof en Pluvierhof waren vereenvoudigd in opzet. Van verfijningen in het metselwerk zoals bij Zeezwaluwhof was geen sprake meer. Bouwstroom IV tussen Houtrustweg, Zeezwaluwstraat, Gruttostraat en Zeearendstraat bestond uit twee open bouwblokken. Of de later door Bakker Schut genoemde data van de aanbestedingen kloppen, is de vraag.[19] Op een luchtfotomontage uit 1919 is te zien dat op dat moment Kolenwagenslag I en II al waren gebouwd, ook de noodwoningen en de semipermanente woningen langs de Westduinweg stonden er al.[20] Er was ook al een start gemaakt

18. Berlage, *Arbeiderswoningen in Nederland*, IX.

19. Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage*, 230.

20. Haags Gemeentearchief, identificatienummer 7.30028.

Zeezwaluwstraat (Afvoerkanaal-West), met rechts de Meeuwenstraat, ca. 1920 [Haags Gemeentearchief].

Nieboerweg, hoek Zeezwaluwstraat (Afvoerkanaal-West), gezien vanaf de Houtrustweg, ca. 1922. Foto J.G. Happel, DSenV [Haags Gemeentearchief] / Gemeentewoningen in Duindorp [uit: Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's- Gravenhage*, 57] / Gemeentewoningen in Trekweg en Spoorwijk [uit: Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's- Gravenhage*, 58].

met de semipermanente woningen bij het Afvoerkanaal-Oost (het eiland Vloek). Eveneens waren Afvoerkanaal-West (Meeuwenhof en Pluvierhof) en de twee open bouwblokken en de bouwstroken langs de Zeezwaluwstraat al gebouwd en bewoond, maar op de plek waar later Zeezwaluwhof van Gort zou komen was nog een kale zandvlakte. Het is onduidelijk in hoeverre Greve en Albers de plannen van Gort hebben aangepast om ze betaalbaar te maken. De drie dubbele blokken hadden min of meer dezelfde opbouw, materialisatie en woningtypen. De buitenring kent twee bouwlagen met een dakkap en de binnenring heeft één bouwlaag met eveneens een dakkap. De poorten zijn min of meer hetzelfde en ook de torentjes in de hoeken van de binnenring zijn vergelijkbaar, ook de semipermanente woningen langs de Westduinweg en Laakweg hebben deze hoektorens. Ornamenten zijn nagenoeg verdwenen en natuursteen is niet meer te zien. Bijzondere details zoals raamdorpels, balkon- en portieknissen zijn met metselwerk uitgevoerd. De kapvorm is eenvoudig, met de dakkap meestal parallel aan de gevel. In een enkel geval staat de dakkap haaks op de gevel zodat er grotere woningen mogelijk zijn. Bij Zeezwaluwhof springen de gevels iets vooruit om de lengte van de gevelwand enigszins te breken.

De vierde bouwstroom van Afvoerkanaal-West bij de Zeearendstraat werd op 17 november 1920 aanbesteed. Op foto's van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting werden deze door het Haags Gemeentearchief aan Gort toegeschreven.[21] Echter, Gort vertrok in 1916 bij Gemeentewerken. Wellicht gaat het om een ouder ontwerp dat pas later tot uitvoering kwam. Deze woningen zien er ook anders uit dan de drie dubbele bouwblokken van Greve en Albers. In het geval van Gort gaat het om enkele woonstroken met nogal wat verbijzonderingen, metselwerkornamenten en wisselende draairichtingen in de dakkappen. Vooral bij de bijna solitaire hoekwoningen is de architectuur anders.

21. Haags Gemeentearchief, identificatienummer 855020 & 855019.

DRIE GEMEENTEWIJKEN

Van een grootschalige uitleg was sprake in de drie gemeentewijken Trekweg (1916–22), Spoorwijk (1920–30) en Duindorp (1922–31). Later werd deze wijk Molenwijk genoemd en vervolgens de Noordpolderbuurt. In de wijk Duindorp lagen de gemeentewoningen tussen de Pluvier- en Wieringsestraat. Spoorwijk lag tussen Hildebrandstraat, langs het spoor, Schimmelweg, Jonathanstraat en Van Koetsveldstraat.

Greve en Albers waren intensief betrokken bij de grote uitleg langs de Trekweg. Daar was al tussen 1915 en 1921 een zandpakket aangebracht, en waren straten en riolen uitgelegd. In acht bouwstromen werd een wijk gebouwd met 1.750 gemeentewoningen. Tussen 30 maart 1916 en 17 augustus 1922 werden de bouwstromen aanbesteed. De eerste bouwstromen hadden stedenbouwkundig een rommelige opzet. Het plan van Berlage werd gevolgd, maar dat leidde tot versnippering van bouwblokken en ruimtes. Door de vele hoekverdraaiingen was het onmogelijk goede woningen te maken. De latere bouwstromen bestonden uit zes dubbele bouwblokken. Drie langs de Trekweg en drie langs de Noordpolderkade, daartussen lag wijkontsluitingsweg Stuwstraat. De randen van de dubbele bouwblokken en de buurt waren bovenbenedenwoningen in drie bouwlagen met een forse dakkap, daarbinnen waren bovenbenedenwoningen in twee bouwlagen met een dakkap. De intieme binnenpleinen waren bereikbaar door poorten of versmallingen. Ook hier waren de bouwkosten explosief gestegen naar prijzen tussen de f 9,46 bij de eerste bouwstroom tot f 23,56 bij de zevende bouwstroom. Daarna zakten de bouwprijzen weer in: de laatste bouwstroom kwam op f 16,86 per m^2 per woning. Alle woongebouwen kregen een kostbare paalfundering. Gezinshuizen ontbraken in deze woonwijk. De wijk kreeg een stedelijk karakter door de kloeke bebouwing met een grote variatie aan bovenbenedenwoningen en door de zorgvuldige geleding van de bouwmassa en stedelijke ruimten. Of Albers bij alle bouwstromen betrokken was, is onduidelijk. In 1921 verliet hij de Woningdienst. Pet, die vanaf 1919 bij de dienst werkte, zou invloed kunnen hebben gehad op het ontwerpproces door te kiezen voor een meer rationele stedenbouwkundige structuur, waardoor de woningen beter en betaalbaar waren te maken. Omdat de bouwstromen van deze drie woonwijken deels parallel liepen, worden ze hier thematisch beschreven en niet chronologisch.

DE WONINGTYPEN DIE DE WIJKEN KLEUREN

Het karakter van de drie gemeentewijken is deels het gevolg van de woningtypen die werden toegepast. De gemeente bouwde drie hoofdtypen in verschillende varianten: grondgebonden 'gezinswoning' (in de varianten: nood, semipermanent, voor ouden van dagen en gewoon); 'bovenbenedenwoning' (in tal van varianten, in twee en drie bouwlagen); en type 'etagewoning' in portiekflats (drie bouwlagen,

Stortstraat (Trekweg), 1930. Foto E.M. van Ojen, DSenV [Haags Gemeentearchief] / Stuwstraat (Trekweg), hoek Wiekstraat, ca. 1923. Foto J.G. Happel, DSenV [Haags Gemeentearchief] / Keggestraat (Spoorwijk), gezien naar de Beetsstraat, 1925. Foto E.M. van Ojen, DSenV [Haags Gemeentearchief].

gewoonlijk zes woningen per portiek). Er werd nooit hoger gebouwd dan drie bouwlagen, met hooguit nog een forse dakkap. Bakker Schut becijferde dat er in totaal 2.118 eengezinswoningen, 2.507 benedenwoningen, 2.459 bovenwoningen en 1.194 portieketage gemeentewoningen zijn gebouwd.[22] Gezinswoningen waren altijd duurder dan de andere twee hoofdtypen. Niet alleen de bouwkosten, maar ook het aantal woningen per straatlengte (en kosten voor straten- en voorzieningenaanleg) wogen daarbij mee. Noodwoningen stonden alleen langs de Westduinweg tijdelijk voor vijf jaar. De semipermanente gezinswoningen met één bouwlaag en dakkap stonden langs de Westduinweg, Laakweg en Afvoerkanaal-Oost dan ook op grond die oorspronkelijk voor industrie was bestemd en al bouwrijp was gemaakt. Deze woningen stonden er eveneens tijdelijk en hadden een levensduur van circa 35 jaar, later zou dat tot 50 jaar worden verlengd. Ook in Spoorwijk en Oud-Sche-

Markensestraat (Duindorp), 1925. Foto J.G. Happel, DSenV [Haags Gemeentearchief].

veningen waren er gezinswoningen van een of twee bouwlagen met een dakkap. Deze waren afgeleid van de semipermanente woningen. Woningen voor ouden van dagen werden bij het Visschershof (uitleg Westduinweg) en Wanthof (uitleg Oud-Scheveningen) gebouwd.
Het type etagewoning (meestal drie woningen boven elkaar) is stapsgewijs uit bovenbenedenwoningen (meestal twee woningen boven elkaar) doorontwikkeld.[23] Trekweg had bovenbenedenwoningen met drie bouwlagen met dakkap langs de randen van de wijk en de wijkontsluitingsweg Stuwstraat in het midden. Binnen de dubbele bouwblokken en bij bouwstroken waren er bovenbenedenwoningen met twee bouwlagen met dakkap. Spoorwijk zag er veel minder stedelijk uit dan Trekweg en bestond uit voornamelijk bovenbenedenwoningen in twee bouwlagen met een dakkap, en voorts nog een aantal gezinswoningen met één bouwlaag en dakkap. Drie woningen op twee begane grondwoningen was een geliefde variant bij de Trekweg. In Spoorwijk was dat twee woningen op één grondwoning. Etagewoningen in portiekwoongebouwen kwamen niet voor bij Trekweg en Spoorwijk. Duindorp had een geheel ander karakter. In het tweede deel van Duindorp werden alle drie de woningtypen gebouwd. De bebouwing kreeg hier platte daken. Hier waren langs de randen de portiekwoongebouwen met etagewoningen in drie bouwlagen. Daarbinnen dubbele bouwblokken met bovenbenedenwoningen in twee bouwlagen en gezinswoningen. Etagewoningen zijn het gevolg van rationalisatie en normalisatie, zodat woningen betaalbaar bleven. De overgang van

22. Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage*, 61.

23. Oorschot, *Het portiekwoongebouw.*

bovenbenedenwoningen naar etagewoningen ging stapsgewijs. De bovenbenedenwoningen bij de Trekweg kregen vaak complexe plattegronden van in elkaar gedraaide woningen. Twee op een, of drie op twee etcetera. Uitvoeringstechnisch was dat een uitdaging. Door normalisatie van de plattegronden werd de opbouw eenvormiger en ontwikkelde zich de etagewoning, wellicht door toedoen van Pet. Een dakkap had de voorkeur van Bakker Schut; de keuze voor het platte dak was ingegeven door de wens nog verder op kosten te besparen. De complexe bovenbenedenwoningen met kloeke dakkappen en grote variatie van Trekweg ontwikkelden zich tot de uniforme etagewoningen in portiekwoongebouwen met platte daken in Duindorp en Zeekant bij de vuurtoren. Dat was de echt vroegmoderne architectuur uit die periode. De frivoliteiten van Schadee en Gort met hier en daar een fraai metselwerkverbijzondering verdwenen geheel.
Bij de laatste gemeentewoningen in Visschershaven, uit de vierde periode (rond 1933), greep Greve weer terug op de bovenbenedenwoning met een forse dakkap. Toch lijken deze woningen rationeel van opzet en vertonen niet die mate van verscheidenheid die indertijd de woningen langs de Trekweg kenmerkten. Ook verwijzen de doorgaande betonbanden, de dakrand en de mooi ontworpen kopse gevels naar de Nieuwe Haagse School, met zijn strakke vormgeving.[24] In Oud-Scheveningen (tegenwoordig Kolenwagenslag, Schipperstraat e.o.), veroorloofde Greve zich fraaie schilddaken op de portiekwoongebouwen en gezinswoningen. Aan de kopse gevels werd eveneens aandacht besteed en horizontale en verticale lijnen in de gevel met banden en ramen en maakten de compositie levendig. Het vakmanschap van woningbouwarchitect Greve is hier goed af te lezen: hoe maak je met een minimaal budget een prachtig woonensemble.
Niet alleen de woningen zelf waren efficiënt en hygiënisch, bouwtechnisch vooruitstrevend met hun spouwmuren, radioaansluiting, en ver overstekende dakranden om metselwerk en kozijnen droog te houden.[25] Er was ook aandacht voor een moderne, voor de huisvrouw efficiënte en vooral hygiënische inrichting. Gemeentewoningen werden als modelwoningen in Spoorwijk en het tweede deel van Duindorp ingericht door de binnenhuisarchitect J.C. Lecointre om bewoners te overtuigen van het moderne wonen.[26]

Magneetstraat (Zeekant), hoek Kompasstraat, 1938. Foto DSenV [Haags Gemeentearchief].

'DIE EINHEITLICHE BAUBLOCKFRONT' IN DEN HAAG

Afgezien van de genoemde verschillen vertoonden de gemeentelijk woonwijken een opvallende samenhang en overeenkomst in de architectuur. Individualisering van

Datheenstraat (Visschershaven), gezien van de Koppelstokstraat naar de Westduinweg, 1940. Foto DSenV [Haags Gemeentearchief].

de sobere baksteenwoningen werd vermeden en 'die einheitliche Baublockfront' was regel. Op verschillende plaatsen werd door Bakker Schut en zijn Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting verwezen naar dat concept 'einheitliche Blockfront', door Bakker Schut ook wel 'einheitliche Baublockfront' genoemd.
In 1927 heette het: 'De wijk [Duindorp, LO] draagt, doordat bebouwingsplannen zonder onderscheid op hetzelfde bureau zijn vervaardigd, een sterk "einheitlich" karakter. Getracht wordt hier een architectonisch goed samenhangend geheel te bereiken zonder te vervallen in monotonie. Het eerste gedeelte der wijk, nabij het Afvoerkanaal, gedurende de oorlogsjaren gebouwd, vertoont een drietal rustige binnenhoven, waaromheen de ééngezinswoningen gegroepeerd zijn, waarin een groot gedeelte der uit afgebroken krotwoningen verdreven Scheveningse visschersgezinnen een plaats heeft gevonden. Het verdere gedeelte der wijk, in de laatste jaren gebouwd, vertoont in tegenstelling tot de roode pannendaken van het eerste deel, plat afgedekte huizenblokken, voor een groot gedeelte étage-woningen. Het centrum der wijk vormt het Tesselsche Plein, dat omgeven is gedacht van – gedeeltelijk reeds in aanbouw zijnde – winkelhuizen.'[27]
Ook bij de Trekweg was sprake van 'einheitliche' ontwerpprincipes: 'Tusschen den Rijswijkscheweg en den Trekvliet ligt nagenoeg geheel voltooid stadskwartier, waarvan het Oostelijk gedeelte een achttienhonderd gemeentewoningen herbergt. Hier vinden wij een ietwat hoogere bebouwing dan in Spoorwijk: drie "woonlagen" boven elkaar aan de hoofdstraten en daartusschen boven en benedenhuizen. Ook hier de "einheitliche" behandeling, waarop wij reeds eerder wezen.'[28] En bij de beschrijving van architectuur van Duin-

24. Zie voor deze typisch-Haagse bouwstijl tussen Amsterdamse School en functionalisme: Marcel Teunissen & Victor Freijser, *Schoone eenheid. Stedenbouw en architectuur van de Nieuwe Haagse School*, Den Haag 2008.

25. Oorschot, *Het portiekwoongebouw.*

26. Van Faassen, 'Beter, ruimer, mooier, gelukkiger'.

27. *'s-Gravenhage als woonstad 1927*, 19.

28. *'s-Gravenhage als woonstad 1927*, 28.

Schipperstraat (Oud-Scheveningen), hoek Dr. De Visserplein, gezien naar het Scheperplein, 1940. Foto Stokvis, DSenV [Haags Gemeentearchief].

dorp en Spoorwijk, beide van Greve en Pet, werd de architectuur expliciet benoemd, waarbij erop werd gewezen dat de 'straatwand' 'als eenheid' was behandeld: 'Ook hier treft ons, als in Duindorp, het rustige, bezonkene der architectuur, de afwezigheid van overbodige versieringen. Van een individueel karakter van elk huisje is geen sprake: de straatwand is als een éénheid behandeld. Deze eenvoudige arbeiderswijk maakt zoodoende een heel wat beschaafder indruk dan tal van "deftige" woonwijken met hun rammelenden chaos van torentjes, erkers, balcons, pinakels, luchtbogen, topgevels enz. enz., om nog maar te zwijgen van de bont door elkaar gewerkte kleuren van velerlei materialen! Ook een drietal scholen in deze wijk maakt een aangename indruk. Een pleinvormige verbreeding van de Alberdingk Thijmstraat, met boomen beplant en door winkelhuizen ombouwd, vormt het centrum van "Spoorwijk". Deze bebouwing, door particulieren tot stand gebracht, is geschied naar van Gemeentewege verstrekte plannen.'[29]

Het is onduidelijk of deze teksten van Bakker Schut zelf zijn of ontleend zijn aan Greve of Pet. In 1939 herhaalde Bakker Schut nog eens: 'De bouw van groote complexen heeft het mogelijk gemaakt om in Trekweg, Spoorwijk en Duindorp in stedenbouwkundig opzicht bevredigende resultaten te bereiken. Bij een bouw van dezen omvang wordt het huis volkomen ondergeschikt aan den straatwand en wordt het mogelijk, ja het is zelfs aangewezen op grootte schaal het "einheitliche Baublockfront" te verwezenlijken. Aldus wordt de gelegenheid geschapen om de huizenblokken tot een harmonisch geheel samen te voegen.'[30]

Nergens noemde Bakker Schut de bron waaraan hij deze term heeft ontleend, ook niet het boek *Die Einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau* uit 1911 van Behrendt. Hij gaat evenmin in op A.E. Brinckmanns *Platz und Monument als künstlerisches Formproblem* uit 1908, die ook dit fenomeen besprak, en van 1917 tot 1919 in Den Haag woonde en op verschillende plekken in Nederland lezingen gaf . De tekstbijlage van Berlages uitbreidingsplan voor Den Haag noemde Bakker ook niet. Maar de frivole en individualistische architectuur uit het fin de siècle had hoe dan ook definitief plaats gemaakt voor de moderne baksteenarchitectuur met haar idealistische programma.

STEDELIJKE RUIMTE EN COLLECTIEVE VOORZIENINGEN

De voorkant van de woning lag altijd aan de straat en de achterkant tegen andere achterkanten of een achterpad. Bij bovenbenedenwoningen had iedere woning een voordeur direct aan de straat. Aan de achterzijde lagen keuken, wasruimte, achtertuinen of ondiepe balkons om de was te laten drogen. Het achterpad was noodzakelijk geworden in verband met het stallen van fietsen. Bewoners konden in overleg met elkaar ook het achterpad afsluiten om ongewenst publiek te weren. Het achterpad werd soms ook verbreed tot een ontmoetingsplek.

Afscheidingen van de tuinen onderling en naar de straat of achterpad waren gewoonlijk eenvoudige houten hekjes, lage muurtjes of groenblijvende ligusterhagen. Schuttingen op binnenterreinen werden niet toegepast. Om bewoners te betrekken bij de zorg voor de tuinen werd door de Vereeniging van Huurders van Gemeentewoningen jaarlijks een tuinwedstrijd uitgeschreven. Op achterterreinen en woonpleinen kwamen vaak ook speelgelegenheden met onder meer een zandbak voor kinderen. Door vervuiling en klachten van bewoners werden deze vaak vervangen door een plantsoen of werden ze betegeld. Alleen de grotere zandspeelplaatsen op de openbare binnenpleinen van Meeuwenhof en Pluvierhof werden behouden. De woningen voor de ouden van dagen Visschershof en Wanthof kregen een bijzonder binnenterrein met direct tegen de achtergevel een breed woonpad en in het midden een groen hof. Fysieke en sociale activiteiten door tuinierende ouderen werd zo bevorderd. Ook was er in de woonbuurten aandacht voor badhuizen, leeszalen, washuizen en andere inrichtingen voor gemeenschappelijk gebruik. Stedelijke voorzieningen werden ingepast in de nieuwe woonwijken en buurten. Berlage gaf op zijn uitbreidingsplan al een aanzet hiertoe en in deelplannen werd dat uitgewerkt.

TOT SLOT

Dit artikel beschrijft de ontwikkeling en het uiterlijk van door de gemeente ontworpen woonbuurten en woningen uit het de periode 1913–39. Inmiddels zijn de meeste gesloopt. De architectuur onderscheidde zich door een eenvoudig materiaalgebruik, gewoonlijk beperkt tot baksteen. Benadrukken van de individualiteit van woningen, zoals dat tijdens het fin de siècle zo gewoon was met verschillende soorten baksteen, kleuren materialen en torentjes, verdween uit de architectuur. Later ging men over platte daken en kreeg de architectuur het beeld van vroeg-moderne baksteenarchitectuur, zoals in Duindorp of Zeekant. Bij de laatste projecten uit de jaren dertig, zoals Visschershaven en Oud-Scheveningen, maakten zelfs Nieuwe Haagse School-composities opgang. In de afzonderlijke woonbuurten werd steeds gestreefd naar samenhang in architectuur en stedelijke ruimte, en tussen de elkaar opvolgende bouwstromen. Het buurtkarakter met de bouwblokken domineerde het karakter van de woningen, maar de woningen gaven de wijk ook weer een eigenheid.

Gemeentearchitecten zochten naar een balans in de woonbuurten. Door middel van dubbelbouwblokken met intieme woonpleinen en het 'einheitliche Baublockfront' werd er van alles aan gedaan om woningzoekenden het gevoel te geven dat ze deel uitmaakten van de ontluikende welvaartsstaat.

29. *'s-Gravenhage als woonstad 1927*, 27.

30. Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage*, 73-74.